

تحلیل روش تفسیری امام فخر رازی و علامه طباطبائی با محوریت وحيانیت قرآن

۱. محرم عباسی: گروه قرآن و حدیث، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج، ایران
۲. محمد حسن برهانی‌فر*: گروه الهیات و فلسفه، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج، ایران
۳. فیض اله اکبری دستک: گروه قرآن و حدیث، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: borhanifar@iau.ac.ir

چکیده

این پژوهش با محوریت وحيانیت قرآن به تحلیل و مقایسه روش تفسیری امام فخر رازی در *مفاتیح‌الغیب* و علامه طباطبائی در *المیزان* می‌پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهد که هر دو مفسر، تفسیر قرآن را به شرح لغوی یا نقل صرف روایات محدود نکرده و از مجموعه‌ای از ابزارهای ادبی، عقلی و کلامی بهره گرفته‌اند؛ با این حال، منطق سامان‌دهنده روش تفسیری آنان متفاوت است. در تفسیر فخر رازی، مسئله محوری و طرح اشکالات و احتمالات، همراه با کارکرد دفاعی و جدلی عقل، نقش محوری دارد و وحيانیت قرآن عمدتاً در افق اثبات عقلانی و دفاع کلامی از الهی بودن قرآن تبیین می‌شود. در مقابل، علامه طباطبائی با تأکید بر نظام‌مندی و درون‌متنی بودن آیات، عقل را ابزاری کشف‌کننده و تبیینی می‌داند که به فهم پیوستگی مفاهیم و انسجام معنایی قرآن کمک می‌کند؛ از این رو، وحيانیت قرآن در المیزان نه تنها منشأ اعتبار قدسی متن، بلکه محور هماهنگی و انسجام شبکه مفاهیم و پیام‌های هدایتی قرآن تلقی می‌شود. تفاوت در نحوه مواجهه با نقل نیز قابل توجه است؛ فخر رازی نقل را در پرتو عقل و مبانی کلامی ارزیابی می‌کند، در حالی که طباطبائی با تقدم قرآن بر روایت، سنجش نقل را بر معیار قرآن استوار می‌سازد. در مجموع، رویکرد فخر رازی به گسترش مباحث جدلی ذیل آیات می‌انجامد، اما رویکرد طباطبائی با تأکید بر انسجام وحيانی متن، امکان تبیین قرآن به مثابه نظامی هدایتی و منسجم را تقویت می‌کند.

کلیدواژگان: روش تفسیری، وحيانیت، علامه طباطبائی، امام فخر رازی، *مفاتیح‌الغیب*، *المیزان*

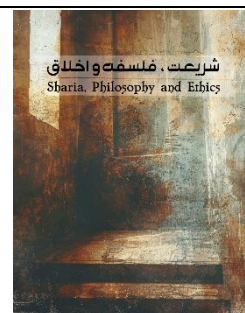
شیوه استناددهی: عباسی، محرم، برهانی‌فر، محمد حسن، و اکبری دستک، فیض اله. (۱۴۰۴). تحلیل روش تفسیری امام فخر رازی و علامه طباطبائی با محوریت وحيانیت قرآن. *شریعت، فلسفه و اخلاق*، ۳(۵)، ۱-۱۸.

تاریخ ارسال: ۲۹ شهریور ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۱۰ آبان ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۱۷ آبان ۱۴۰۴

تاریخ چاپ: ۱ دی ۱۴۰۴

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

An Analysis of the Interpretive Methods of Imam Fakhr al-Din al-Razi and Allameh Tabataba'i with a Focus on the Revelation-Based Nature of the Qur'an

1. Moharram Abbasi: Department of Quran and Hadith, Ka.C., Islamic Azad University, Karaj, Iran
2. Mohammad Hasan Borhanifar*: Department of Theology and Philosophy, Ka.C., Islamic Azad University, Karaj, Iran
3. Faizollah Akbari Dastak: Department of Quran and Hadith, Ka.C., Islamic Azad University, Karaj, Iran

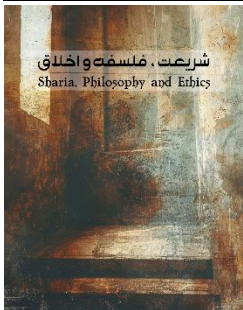
*Corresponding Author's Email: borhanifar@iau.ac.ir

Abstract

This study, with a focus on the revelation-based nature of the Qur'an, analyzes and compares the interpretive methodology of Imam Fakhr al-Din al-Razi in *Mafāṭīḥ al-Ghayb* and Allameh Tabataba'i in *al-Mīzān*. The findings indicate that both exegetes did not confine Qur'anic interpretation to lexical explanation or the mere transmission of narrations, but rather employed a range of literary, rational, and theological tools; nevertheless, the organizing logic of their interpretive methods differs. In Fakhr al-Din al-Razi's exegesis, problem-centered analysis, the presentation of objections and possibilities, together with the defensive and polemical function of reason, plays a central role, and the revelation-based nature of the Qur'an is explained primarily within the horizon of rational proof and theological defense of the Qur'an's divine origin. By contrast, Allameh Tabataba'i, emphasizing the systematic and intratextual character of the verses, regards reason as a discovery-oriented and explanatory instrument that aids in understanding the interconnectedness of concepts and the semantic coherence of the Qur'an; accordingly, in *al-Mīzān*, the revelation-based nature of the Qur'an is considered not only the source of the text's sacred authority, but also the axis of harmony and coherence within the network of Qur'anic concepts and guidance-oriented messages. The difference in their approach to transmitted reports is also noteworthy: Fakhr al-Din al-Razi evaluates transmission in light of reason and theological principles, whereas Tabataba'i, by giving precedence to the Qur'an over narration, grounds the assessment of transmitted reports in the criterion of the Qur'an itself. Overall, Fakhr al-Din al-Razi's approach leads to the expansion of polemical discussions under the verses, whereas Tabataba'i's approach, by emphasizing the revelatory coherence of the text, strengthens the possibility of explaining the Qur'an as a coherent and guidance-oriented system.

Keywords: *Interpretive method; revelation-based nature; Allameh Tabataba'i; Imam Fakhr al-Din al-Razi; Mafāṭīḥ al-Ghayb; al-Mīzān*

How to cite: Abbasi, M., Borhanifar, M. H., Dastak, F. A. (2025). An Analysis of the Interpretive Methods of Imam Fakhr al-Din al-Razi and Allameh Tabataba'i with a Focus on the Revelation-Based Nature of the Qur'an. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 3(5), 1-18.

Submit Date: 20 September 2025

Revise Date: 01 November 2025

Accept Date: 08 November 2025

Publish Date: 22 December 2025

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

The study of Qur'anic exegesis has long demonstrated that interpretive methodologies are deeply shaped by theological, philosophical, and epistemological presuppositions, and comparative analysis between major exegetes provides a valuable lens for understanding how these presuppositions structure the reading of revelation. From the formative centuries of Islam onward, exegetes have sought to articulate the divine message of the Qur'an in ways responsive to their intellectual contexts, resulting in a plurality of interpretive paradigms that collectively enrich Qur'anic sciences. Comparative exegetical research, particularly when conducted between influential representatives of distinct intellectual traditions, functions not only as a descriptive exercise but also as a methodological inquiry into how reason, transmission, and revelation are hierarchically organized within interpretive systems. Such studies enable the identification of both convergences and divergences in exegetical logic, while also clarifying the underlying philosophical assumptions that govern the treatment of the Qur'an as a revealed text. Within this framework, the present study situates itself in the broader discourse of comparative tafsīr by examining two monumental exegetical works produced in different historical and intellectual settings, emphasizing how each exegete conceptualizes the revelation-based nature of the Qur'an and integrates it into a coherent interpretive methodology (1). The importance of this inquiry lies in the fact that revelation (waḥy) constitutes the foundational premise of all Qur'anic sciences, and any variation in its conceptualization inevitably affects exegetical outcomes, doctrinal interpretations, and the perceived coherence of the Qur'anic message.

Within Islamic intellectual history, Imam Fakhr al-Din al-Razi and Allameh Tabataba'i occupy particularly prominent positions due to the breadth, depth, and enduring influence of their exegetical projects. Al-Razi, operating within the Ash'arite theological tradition and drawing extensively on rational theology, philosophy, linguistics, and dialectical reasoning, represents a classical Sunni model of exegetical engagement in which the Qur'an becomes a primary arena for resolving theological disputes and defending doctrinal positions (2). His *Mafāṭīḥ al-Ghayb* reflects a problem-centered approach, characterized by the systematic presentation of objections, counterarguments, and hypothetical possibilities, all of which are evaluated through a rational and theological lens. In contrast, Allameh Tabataba'i, writing in a modern Shi'i context shaped by encounters with contemporary philosophy and modern epistemological challenges, articulates an interpretive vision centered on the intrinsic coherence of the Qur'an itself, famously operationalized through the method of "Qur'an interpreting the Qur'an" (3). His *al-Mīzān* seeks to reconstruct Qur'anic meaning by uncovering internal conceptual linkages across verses and chapters, treating revelation not merely as a source of authoritative propositions but as an integrated semantic system. The juxtaposition of these two exegetes therefore offers an analytically rich opportunity to explore how differing intellectual commitments shape the understanding of revelation and its function within Qur'anic interpretation (4). The revelation-based nature of the Qur'an occupies a central position in Qur'anic sciences, functioning as the epistemic foundation upon which interpretation, jurisprudence, theology, and ethics are constructed. Affirming the divine origin of the Qur'an entails recognizing it as a source of knowledge that transcends ordinary human cognition and historical contingency, thereby necessitating specific methodological constraints in interpretation. Classical Qur'anic scholarship consistently treated revelation as the criterion for evaluating interpretive validity, while simultaneously debating the precise role of reason in accessing revealed meaning (5). Acceptance of the Qur'an as revelation establishes its normative authority in religious life and legitimizes its function as the primary source of law and doctrine (6). Consequently, any exegetical methodology implicitly reflects a theory of revelation, whether through the prioritization of transmitted reports, rational argumentation, or internal textual coherence. In this sense, the study of revelation is not ancillary but constitutive of exegetical theory itself, shaping how interpreters negotiate the relationship between divine speech, human understanding, and historical context (7). The present study therefore treats revelation not merely as a theological datum but as an operative concept that structures interpretive practice. Imam Fakhr al-Din al-Razi's treatment of revelation reflects his broader commitment to rational theology and dialectical reasoning, resulting in a multifaceted and expansive conceptualization of waḥy. He defines revelation linguistically as rapid, subtle communication and extends its scope to encompass various modes of divine-human

interaction, including inspiration, dreams, mediated speech, and angelic transmission (8). This inclusive definition leads al-Razi to classify prophetic dreams as a form of revelation, a position that introduces significant theological implications regarding certainty and error. In his analysis of Qur'an 42:51, al-Razi explicitly includes dreams within the typology of revelation and acknowledges the possibility of initial uncertainty in their interpretation (9). His discussion of Abraham's dream concerning the sacrifice of his son illustrates this approach, as he entertains the possibility that prophetic dreams may require subsequent confirmation through explicit revelation to eliminate doubt (9). While al-Razi ultimately affirms the divine origin of revelation, his willingness to admit provisional uncertainty at certain stages reflects a rationalist inclination that prioritizes epistemic scrutiny. Revelation, in his framework, functions primarily as an object of rational defense and theological validation, with reason serving a polemical role in safeguarding the Qur'an's divine status (10). This approach results in an exegetical style marked by extensive debate, analytical fragmentation, and a strong emphasis on resolving doctrinal tensions.

In contrast, Allameh Tabataba'i presents a markedly different conception of revelation, grounded in certainty, coherence, and systematic integrity. For Tabataba'i, revelation is a direct, infallible divine communication to the prophetic consciousness, fully protected from error at every stage of reception, preservation, and transmission (11). He explicitly rejects any notion of fallibility in revelation, arguing that divine speech must remain immune from distortion to fulfill its guiding function. Tabataba'i conceptualizes revelation as an act of non-sensory, non-discursive communication that transcends ordinary cognitive processes, occurring at the level of the human soul rather than the physical heart (12). His interpretation emphasizes that the Qur'an itself testifies to this infallibility and that prophetic certainty regarding revelation is intrinsic rather than inferential (13). Methodologically, this conception underpins his insistence on intratextual coherence, as the unity of revelation necessitates the unity of meaning across the Qur'an. Reason, in Tabataba'i's system, functions not as a defensive instrument but as a tool for uncovering the internal relationships that bind Qur'anic concepts together, thereby revealing the text's inherent harmony (14, 15). Revelation thus becomes both the source of authority and the organizing principle of interpretation.

In conclusion, the comparative analysis demonstrates that while both Fakhr al-Din al-Razi and Allameh Tabataba'i affirm the divine origin of the Qur'an and employ rational, linguistic, and transmitted tools in interpretation, their exegetical methodologies diverge significantly in structure and orientation. Al-Razi's approach is characterized by problem-centered analysis, dialectical expansion, and a predominantly defensive deployment of reason aimed at validating revelation within contested theological contexts. Tabataba'i, by contrast, advances a coherence-based methodology in which revelation operates as the axis of semantic unity, enabling the Qur'an to be understood as an integrated, guidance-oriented system. These differences result in distinct exegetical outcomes: al-Razi's tafsir tends toward analytical proliferation and doctrinal debate, whereas Tabataba'i's tafsir emphasizes conceptual integration and systematic harmony. Together, these approaches illustrate the richness of the Islamic exegetical tradition and underscore the central role of revelation theory in shaping interpretive practice.

از صدر اسلام تاکنون، مفسران برجسته با رویکردها و گرایش‌های گوناگون، تلاش کرده‌اند تا پیام‌های الهی قرآن را در چارچوب زمان، مکان و شرایط اجتماعی مخاطبان تبیین کنند. این تنوع روش‌های تفسیری، به ویژه در سده‌های میانی و متأخر اسلام، موجب غنای دانش تفسیر و شکل‌گیری مکاتب فکری و کلامی مختلف شده است. «پژوهش تطبیقی در حوزه تفسیر قرآن، به ویژه بین مفسران بزرگ هر مذهب، ابزاری کارآمد برای شناخت الگوهای روش‌شناختی و فلسفی و کشف نقاط اشتراک و افتراق آنان است. بررسی تطبیقی، نه تنها زمینه فهم بهتر هر یک از تفسیرها را فراهم می‌آورد، بلکه امکان استخراج درس‌ها و راهبردهای نوین برای تحقیقات آینده در حوزه علوم قرآن را نیز میسر می‌سازد.» (1)

اهمیت تفسیر قرآن در اندیشه اسلامی بر هیچ پژوهشگری پوشیده نیست. قرآن کریم به عنوان اصلی‌ترین منبع معرفت دینی، مبنای بسیاری از علوم اسلامی و سرچشمه الهام‌بخش تمدن اسلامی بوده است. فهم درست و دقیق این کتاب آسمانی همواره دغدغه مفسران و اندیشمندان مسلمان بوده و روش‌های تفسیری گوناگونی در طول تاریخ شکل گرفته است. بررسی این روش‌ها نه تنها ما را با تاریخچه تطور اندیشه اسلامی آشنا می‌سازد، بلکه امکان بازاندیشی در شیوه‌های نوین تفسیر و فهم قرآن در جهان معاصر را نیز فراهم می‌کند.

در میان مفسران بزرگ، امام فخر رازی و علامه طباطبائی جایگاهی ویژه دارند؛ زیرا هر یک نماینده یک جریان فکری و کلامی مهم در جهان اسلام هستند. فخر رازی به عنوان مفسر برجسته اهل سنت و متکلم اشعری، با بهره‌گیری از روش‌های عقلی و کلامی، تفسیری عرضه کرده که قرن‌ها مورد توجه محققان بوده است. در مقابل، علامه طباطبائی با تکیه بر مکتب اهل بیت و بهره‌گیری از فلسفه اسلامی معاصر، تفسیر المیزان را به عنوان یکی از جامع‌ترین و اثرگذارترین تفاسیر شیعی ارائه داده است. مقایسه این دو چهره، به منزله مقایسه دو سنت تفسیری بنیادین در جهان اسلام است.

امام فخر رازی و علامه طباطبائی از جمله مفسران برجسته تاریخ اسلام هستند که هر یک با پشتوانه فکری و مکتبی خاص، رویکردی جامع به تفسیر قرآن ارائه کرده‌اند. «فخر رازی، متأثر از مکتب اشاعره و بهره‌بردار از علوم عقلی و فلسفی زمان خود، با تلفیق اجتهاد، تحلیل ادبی و کلامی و بهره‌گیری از روایات تفسیری، جلوه‌ای بدیع از تفسیر اجتهادی ارائه داده است.» (2). در مقابل، «علامه طباطبائی با رویکرد شیعی و الهام از سنت اهل بیت، روش قرآن به قرآن را محور تفسیر خود قرار داده و با تدبیر دقیق و توجه به روایات تفسیری، احیای این سنت را دنبال کرده است.» (3). با توجه به اهمیت و حیانت قرآن در درک ماهیت الهی و پیام‌آورانه آن، تحلیل رویکردهای تفسیری مفسران برجسته در این زمینه، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. و حیانت به معنای منبعث بودن آیات از وحی الهی و اعجاز قرآن به معنای برتری محتوایی و ادبی آن، دو شاخص مهم در سنجش صحت و اعتبار هر تفسیر محسوب می‌شوند. از این رو، نحوه تبیین این مفاهیم توسط مفسران مختلف، به ویژه کسانی که از جایگاه علمی و فکری برجسته برخوردارند، موضوع پژوهش ارزشمندی است.

امام فخر رازی و علامه طباطبائی دو مفسر برجسته و تاثیرگذار در تاریخ تفسیر قرآن هستند که هر یک با پشتوانه مکتبی و فکری خاص، رویکردی جامع و متفاوت به تفسیر ارائه داده‌اند. فخر رازی با گرایش کلامی اشعری و استفاده از علوم عقلی، روش اجتهادی و تحلیلی خود را در تفسیر کبیر پیاده کرده است؛ در مقابل، طباطبائی با رویکرد شیعی و تأکید بر روش قرآن به قرآن و تدبیر در آیات، سعی در بازسازی سنت تفسیری اهل بیت دارد (4).

ضرورت انجام این پژوهش از آنجا ناشی می‌شود که یکی از مسائل محوری در فهم قرآن، تبیین و حیانت آن است. قرآن هم به لحاظ محتوایی و هم به لحاظ ادبی و بیانی، دارای ویژگی‌های معجزه‌گون است و هر مفسری تلاش کرده تا بر اساس مبانی کلامی و فکری خود، این جنبه‌ها را توضیح دهد. بررسی تطبیقی دیدگاه‌های فخر رازی و علامه طباطبائی در این زمینه، به شناخت دقیق‌تر نحوه مواجهه دو سنت کلامی با موضوع وحی

و اعجاز قرآن کمک شایانی می‌کند. از سوی دیگر، جامعه علمی امروز بیش از پیش به مطالعات تطبیقی نیازمند است. مقایسه روش‌های تفسیری، فرصتی است برای درک تنوع رویکردها و یافتن نقاط مشترک و افتراق میان اندیشمندان مسلمان. این نوع مطالعات، به ایجاد گفت‌وگوی علمی میان مذاهب اسلامی کمک کرده و زمینه‌های تقریب و همگرایی را تقویت می‌کند. در عین حال، شناخت اختلافات مبنایی، به روشن شدن ریشه‌های تفاوت در برداشت‌های دینی نیز یاری می‌رساند.

بر اساس مطالب ذکر شده، هدف اصلی این پژوهش، تحلیل روش تفسیری امام فخر رازی و علامه طباطبائی با محوریت وحيانيت قرآن است.

جایگاه وحيانيت قرآن در علوم قرآنی

جایگاه وحيانيت قرآن در علوم قرآنی از بنیادی‌ترین مباحثی است که همواره در کانون توجه مفسران، متکلمان و اندیشمندان اسلامی قرار داشته است. وحيانيت قرآن به معنای آن است که این کتاب آسمانی سخنی الهی است که از سوی خداوند نازل شده و هیچ شائبه‌ای از ساخته‌ی بشر یا تأثیر شرایط محیطی در آن راه ندارد. این اصل، شالوده همه علوم قرآنی است، زیرا تا زمانی که قرآن به عنوان وحی الهی پذیرفته نشود، هیچ‌یک از مباحث تفسیری، بلاغی، فقهی و اعتقادی مبتنی بر آن معنا نخواهد داشت. در واقع، «وحيانيت قرآن پایه‌ای است که هر نوع پژوهش قرآنی بر آن استوار است و بدون باور به این مبنا، تمام تلاش‌ها در حوزه علوم قرآنی فرو خواهد ریخت.» (5).

وحيانيت قرآن افزون بر بُعد کلامی، بُعد معرفتی و شناختی نیز دارد. پذیرش اینکه قرآن وحی الهی است، بدین معناست که محتوای آن حقیقتی فراتر از تجربه انسانی را منعکس می‌کند و حامل هدایت الهی برای همه نسل‌ها و عصرهاست. این باور باعث شده که مسلمانان قرآن را مرجع نهایی در تشریح، اخلاق و معرفت دینی بدانند. به همین دلیل است که علوم قرآنی مانند نسخ و منسوخ، محکم و متشابه، اسباب نزول، اعجاز، قرائات و دیگر مباحث، همه در چارچوب پذیرش وحيانيت قرآن سامان یافته‌اند (6).

وحيانيت قرآن همچنین در تعیین روش تفسیری تأثیر مستقیم دارد. اگر قرآن کلام خداست و وحی منزل است، پس باید با روشی مواجه شد که به عظمت و قداست متن احترام بگذارد. به همین دلیل، بسیاری از مفسران تأکید کرده‌اند که تفسیر قرآن بدون رجوع به سنت پیامبر و اهل بیت (ع) یا بدون ضوابط علمی روا نیست. در اینجا وحيانيت قرآن همانند چراغی عمل می‌کند که مسیر مفسر را روشن می‌سازد و او را از تفسیر به رأی یا برداشت‌های نادرست بازمی‌دارد.

در حوزه فقه و اصول فقه نیز جایگاه وحيانيت قرآن اساسی است. فقها تنها از آن جهت قرآن را به عنوان نخستین منبع تشریح می‌پذیرند که آن را وحی الهی می‌دانند. اگر قرآن صرفاً یک متن بشری یا تاریخی تلقی می‌شد، هیچ حجیت شرعی نداشت و نمی‌توانست مبنای احکام اسلامی قرار گیرد. از همین روست که باور به وحيانيت قرآن، پشتوانه اعتبار فقه اسلامی و نظام حقوقی مسلمانان به شمار می‌رود و در همه ابواب فقهی بازتاب دارد (7).

از منظر معرفت‌شناسی دینی، وحيانيت قرآن نقطه اتصال آسمان و زمین است. این باور نشان می‌دهد که قرآن تنها یک متن تاریخی متعلق به قرن هفتم میلادی نیست، بلکه سخن جاویدان خداوند برای همه اعصار است. بنابراین، علوم قرآنی نه صرفاً به عنوان پژوهشی تاریخی، بلکه به مثابه تلاشی برای فهم یک پیام زنده و الهی تعریف می‌شوند. همین نگرش است که علوم قرآنی را از مطالعات صرفاً ادبی یا تاریخی متمایز می‌سازد (5). در دوره معاصر، برخی اندیشمندان با رویکردهای انتقادی غربی، وحيانيت قرآن را به چالش کشیده‌اند و آن را محصول تجربه دینی پیامبر دانسته‌اند. این دیدگاه‌ها واکنش گسترده‌ای در میان متفکران مسلمان برانگیخت و موجب شد بار دیگر مسأله وحيانيت قرآن در علوم قرآنی مورد تأکید و

بازخوانی قرار گیرد. بسیاری از پژوهشگران معاصر با دفاع عقلانی و فلسفی از وحی‌انیت قرآن کوشیده‌اند نشان دهند که قرآن نه محصول تاریخ و فرهنگ، بلکه کلام جاویدان خداوند است.

در جمع‌بندی می‌توان گفت که وحی‌انیت قرآن در علوم قرآنی همچون محور مرکزی عمل می‌کند و همه مباحث پیرامونی به آن بازمی‌گردند. هر بحثی اعم از تفسیر، اعجاز، تاریخ نزول، قرائات، فقه و اخلاق تنها در پرتو باور به وحی‌انیت قرآن معنا می‌یابد. از این رو، شناخت دقیق جایگاه وحی‌انیت قرآن نه تنها برای فهم بهتر علوم قرآنی ضروری است، بلکه برای حفظ هویت دینی و فکری مسلمانان نیز حیاتی است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع توصیفی-تحلیلی است. در این نوع پژوهش، ابتدا وضعیت موجود مورد شناسایی و توصیف دقیق قرار می‌گیرد و سپس با بهره‌گیری از روش‌های تحلیلی و مقایسه‌ای، روابط، تفاوت‌ها و شباهت‌ها مورد بررسی قرار می‌گیرد. هدف اصلی تحقیق، شناخت و تحلیل روش تفسیری امام فخر رازی و علامه طباطبایی با محوریت مسایل وحی‌انیت و اعجاز قرآن کریم است. رویکرد توصیفی-تحلیلی این امکان را فراهم می‌آورد تا بدون دخالت مستقیم در داده‌ها، روش‌های تفسیری مفسران برجسته را از منابع معتبر استخراج و تحلیل نمود.

مبانی فکری، کلامی و معرفت‌شناختی

امام فخر «رازی در دوره‌ای می‌زیست که مباحث کلامی، فلسفی و اعتقادی در اوج پویایی و منازعه قرار داشت. فضای فکری قرن ششم هجری، آکنده از گفت‌وگوها و تقابل‌های اشعری، معتزلی و فلسفی بود و همین امر موجب شد که تفسیر قرآن، به عرصه‌ای برای طرح و پاسخ‌گویی به مسائل بنیادین الهیات اسلامی بدل شود. در چنین بستری، مبانی کلامی و نگرش عقلانی مفسر، نقش تعیین‌کننده‌ای در نحوه قرائت آیات و پرداختن به مفاهیم قرآنی ایفا می‌کرد» (16).

در مقابل، علامه طباطبایی در فضایی متفاوت و متأثر از تحولات فکری دوران معاصر به تفسیر قرآن پرداخت. «مواجهه اندیشه اسلامی با فلسفه‌های جدید، علوم انسانی مدرن و پرسش‌های نوپدید درباره دین، معنا و معرفت، زمینه‌ای تازه برای بازاندیشی در روش فهم قرآن فراهم آورد. در این بستر، توجه به انسجام درونی متن قرآن و بازتعریف نسبت عقل و وحی، اهمیتی مضاعف یافت و در شکل‌گیری رویکرد تفسیری مفسران معاصر نقش آفرین شد» (17).

مبانی معرفت‌شناختی، به‌ویژه در تعیین جایگاه عقل، نقل و تجربه دینی، از عناصر کلیدی در تفسیر قرآن به‌شمار می‌آیند. این مبانی مشخص می‌کنند که مفسر چگونه به متن نزدیک می‌شود، چه نوع پرسش‌هایی را مشروع می‌داند و تا چه اندازه به استدلال عقلی یا داده‌های نقلی اعتماد می‌کند. تفاوت در این مبانی، می‌تواند به تفاوت‌های اساسی در ساختار تفسیر و شیوه استدلال منجر شود.

بر این اساس، پرداختن به مبانی فکری، کلامی و معرفت‌شناختی امام فخر رازی و علامه طباطبایی، نه به‌منزله داوری یا مقایسه، بلکه به‌عنوان زمینه‌ای ضروری برای فهم منطق درونی تفاسیر مفاتیح‌الغیب و المیزان انجام می‌گیرد. این بررسی، بستری فراهم می‌آورد تا در بخش‌های بعدی، روش‌های تفسیری و نحوه تبیین وحی‌انیت و اعجاز قرآن در پرتو این مبانی تحلیل شود.

مفهوم وحی و حیانت قرآن در تفسیر امام فخر رازی

مسئله وحی و حقیقت آن، در اندیشه امام فخر رازی جایگاهی بنیادین دارد و به مثابه یکی از ارکان اصلی نظام کلامی و تفسیری او تلقی می‌شود. فخر رازی در تحلیل مفهوم وحی، رویکردی موسّع و فراگیر اتخاذ می‌کند و تمام اقسام ارتباط خداوند با بشر را ذیل مفهوم وحی قرار می‌دهد. این نگاه گسترده، برخاسته از اهتمام او به تحلیل عقلی و لغوی مفاهیم قرآنی است، به گونه‌ای که وحی صرفاً به ارتباط خاص میان خداوند و پیامبران محدود نمی‌شود، بلکه هر نوع افاضه الهی آگاهانه، هدفمند و هدایت‌گر به انسان یا حتی موجودات دیگر را نیز در بر می‌گیرد. با این حال، همین توسعه مفهومی، فخر رازی را با برخی چالش‌های کلامی مواجه ساخته است، از جمله مسئله خطاپذیری یا مصونیت وحی.

فخر رازی با استناد به رؤیای حضرت ابراهیم (ع) در ماجرای ذبح فرزند، وحی را در برخی مصادیق، امری خطاپذیر قلمداد می‌کند؛ زیرا رؤیا، به عنوان یکی از اقسام وحی، نیازمند تعبیر است و احتمال خطا در فهم و تفسیر آن وجود دارد. این دیدگاه، در نگاه نخست، با تلقی رایج کلامی از وحی به عنوان امری یقینی و مصون از خطا تعارض می‌یابد؛ چراکه وحی، از منظر غالب متکلمان، از مبدأ صدور تا مرحله ابلاغ و وصول به مردم، تحت حفاظت الهی قرار دارد و هیچ گونه خطا، اشتباه یا تحریف در آن راه ندارد. از همین رو، دیدگاه فخر رازی درباره شمول وحی بر رؤیاهای صادق و پیامدهای معرفتی آن، یکی از نقاط قابل تأمل در نظام فکری او به شمار می‌آید و نشان‌دهنده تمایز میان «وحی اصطلاحی خاص نبوت» و «وحی به معنای عام ارتباط الهی» در اندیشه وی است.

در تبیین حقیقت وحی، فخر رازی به صراحت دیدگاه لغت‌شناسان عرب را می‌پذیرد و تحلیل خود را بر پایه معناشناسی لغوی واژه وحی بنا می‌نهد. او وحی را چنین تعریف می‌کند: «الوحي عبارة عن الايماء والقول السريع» (8)، بدین معنا که وحی عبارت است از اشاره و گفتار سریع. این تعریف، عنصر سرعت، خفاء و انتقال معنا را در کانون مفهوم وحی قرار می‌دهد.

فخر رازی وحی را بر اساس دو معیار «غرض» و «نوع» تقسیم‌بندی می‌کند. از حیث غرض، گاه هدف از وحی، تقویت قلب انسان است؛ یعنی خداوند از طریق ارتباط خاص، اطمینان، آرامش و استواری قلبی را در فرد ایجاد می‌کند. گاه هدف، زائل ساختن حزن و اندوه است؛ چنان که وحی، نقش تسلی‌بخش و روانی‌ایفا می‌کند. گاه نیز وحی، جنبه استیناسی دارد؛ بدین معنا که فرد را برای انس گرفتن با فرشته وحی و پذیرش مسئولیت‌های آتی آماده می‌سازد. نمونه بارز این نوع، وحی به حضرت یوسف (ع) در دوران کودکی و پیش از نبوت است، زمانی که برادرانش او را در چاه افکندند: «إن ذالك الوحي إليه... لأجل تقوية قلبه و إزالة الحزن... ولأجل أن يستأنس بحضور جبرئيل عليه السلام» (8).

از حیث نوع، فخر رازی وحی را به چهار قسم تقسیم می‌کند: رؤیا، تکلم از وراء حجاب، ارسال رسول و الهام. در وحی رؤیایی، معنا بدون واسطه صوت و خطاب لفظی، مستقیماً به قلب پیامبر منتقل می‌شود (8). در تکلم از وراء حجاب، پیامبر کلام الهی را می‌شنود، اما میان او و خداوند، حجاب صوت وجود دارد. در ارسال رسول، وحی از طریق فرشته‌ای چون جبرئیل به پیامبر ابلاغ می‌شود. الهام نیز خود اقسامی دارد و شامل وحی به پیامبران، اولیاء و حتی حیوانات می‌شود؛ چنان که قرآن از وحی به حواریون، الهام به مادر موسی (ع) و وحی به زبور عسل سخن گفته است (الشوری، ۵۱؛ المائده، ۱۱۱؛ القصص، ۷).

فخر رازی تمامی این اقسام تکلم الهی را در آیه ۵۱ سوره شوری از مصادیق وحی می‌داند، اما در عین حال توضیح می‌دهد که چرا لفظ وحی در استعمال قرآنی، بیشتر به قسم اول اختصاص یافته است. او معتقد است که چون در الهام قلبی و رؤیا، القای معنا به صورت دفعی و سریع انجام می‌گیرد، این قسم بیشترین تناسب را با معنای لغوی وحی، یعنی «اشاره سریع»، دارد؛ از این رو، اطلاق وحی بر آن اولویت یافته است (18).

از منظر فخر رازی وحی نه تنها به عنوان یک امر اعتقادی، بلکه به عنوان ابزار هدایتگری انسان و زمینه‌ساز فهم عقلانی معرفی می‌کند. او معتقد است آیات قرآن با ویژگی و حیانی خود، انسان را به تفکر، تدبر و تحلیل دعوت می‌کنند و مفسر موظف است با بهره‌گیری از عقل تحلیلی و اصول کلامی، معنای ضمنی و پنهان آیات را آشکار سازد و ارتباط میان مفاهیم مختلف قرآن را روشن کند. این نگرش، و حیانت را به پایه‌ای برای تحلیل نظام‌مند و علمی تبدیل می‌کند. از دیگر وجوه مهم نگرش فخر رازی، تفکیک میان وحی و تأویل است. او معتقد است وحی یک منبع قطعی و غیرقابل تردید است، در حالی که تأویل و برداشت مفسر، با بهره‌گیری از عقل، استدلال کلامی و تحلیل بلاغی انجام می‌شود و می‌تواند در سطوح مختلف تفاوت داشته باشد. این تفکیک، تفسیر را از سطحی‌نگری صرف خارج می‌کند و فرآیندی نظام‌مند و علمی برای استخراج معانی فراهم می‌آورد.

فخر رازی در تحلیل وحی، به نقش عقل و اجتهاد تأکید می‌کند. او معتقد است که عقل، ابزار شناخت مفاهیم دقیق و کلی قرآن است و بدون آن، درک و حیانت و استنباط احکام ممکن نیست. از این منظر، تفسیر فخر رازی تلفیقی از نقل، عقل و تحلیل اجتهادی است که همگی در کنار هم فهم دقیق وحی را میسر می‌سازند و انسجام معنایی آیات را حفظ می‌کنند (10).

فخر رازی همچنین توجه ویژه‌ای به زمینه‌های تاریخی و اجتماعی وحی دارد. او معتقد است که شناخت شرایط نزول آیات و هدف از ارسال وحی، درک درست پیام‌ها و استخراج معنای واقعی آن‌ها را ممکن می‌سازد. این نگاه تاریخی، مفسر را قادر می‌سازد تا آیات را در پرتو اهداف و حیانی و زمینه‌های عملی آن تحلیل کند و برداشت دقیق‌تری ارائه دهد (5).

در تبیین و حیانت، فخر رازی به اهمیت ویژگی اعجاز قرآن نیز اشاره می‌کند. او بر این باور است که اعجاز لفظی و محتوایی قرآن نشانه‌ای از و حیانت و اصالت پیام الهی است و هر تحلیل تفسیری باید این ویژگی بنیادین را در نظر بگیرد تا فهم کامل و صحیح آیات حاصل شود. بدین ترتیب، و حیانت و اعجاز به یکدیگر مرتبط شده و تفسیر را عمیق و مستدل می‌سازند (دژآباد، ۱۳۹۳: ۷۷). فخر رازی همچنین بر نقش تجربه دینی و معرفت‌شناسی در فهم وحی تأکید می‌کند. او معتقد است که فهم آیات بدون تجربه دینی و شناخت زمینه‌های معرفتی انسان، ناقص خواهد بود و مفسر باید از دانش‌های کلامی، فلسفی و بلاغی بهره‌گیری کند تا و حیانت قرآن را در تمامی ابعاد آن درک کند. این نگاه، تفسیر را علمی، تحلیلی و قابل اعتماد می‌سازد.

یکی دیگر از ابعاد مهم، توجه به تفاوت میان وحی قرآن و برداشت‌های فردی مفسر است. فخر رازی معتقد است که هر برداشت فردی باید با معیار و حیانی بودن متن و اصول اجتهادی سنجیده شود تا از تأویل‌های شخصی و بی‌اساس جلوگیری گردد و تحلیل تفسیری در چارچوب علمی و منطقی باقی بماند. فخر رازی و حیانت قرآن را به عنوان محور هماهنگ‌کننده میان عقل، نقل و تحلیل اجتهادی می‌بیند. او معتقد است که هر سه ابزار باید به صورت هماهنگ عمل کنند تا فهم دقیق و مستدل آیات ممکن شود و مفسر بتواند پیام‌های قرآن را به شکل یکپارچه و جامع تبیین کند. این رویکرد، تفسیری منسجم، عقلانی و علمی ایجاد می‌کند. در نگرش فخر رازی، و حیانت باعث می‌شود که تحلیل آیات از سطح لفظی و ساده به سطحی عمیق و چندلایه ارتقاء یابد. او معتقد است که فهم دقیق وحی، زمینه‌ساز استدلال منطقی، تبیین فلسفی و ارائه تحلیل کلامی است و بدون این فهم، تفسیر ناقص و سطحی خواهد بود.

و حیانت قرآن در تفسیر علامه طباطبائی با تأکید بر پیوستگی آیات

علامه طباطبائی در تفسیر المیزان، و حیانت قرآن را نه تنها به عنوان منبع اعتبار آیات، بلکه به عنوان محور هماهنگی و انسجام میان مفاهیم و پیام‌های قرآن می‌بیند. او معتقد است که فهم درست و حیانت، بدون درک پیوستگی معنایی آیات امکان‌پذیر نیست و هر تحلیل تفسیری باید در چارچوب

شبکه‌ای از مفاهیم و روابط میان آیات صورت گیرد. این نگرش باعث می‌شود که تحلیل قرآن همواره چندلایه و مبتنی بر انسجام متن باشد. طباطبائی وحی را به منزله فرآیندی هدایتگر معرفی می‌کند که هدف آن ایجاد ارتباط مستقیم میان انسان و خداوند است. او تأکید دارد که پیام‌های قرآن، به صورت نظام‌مند و هدفمند ارائه شده‌اند و مفسر با تحلیل عقلانی و توجه به پیوستگی آیات، می‌تواند فهم عمیقی از اهداف وحی پیدا کند. این دیدگاه و حیانت را با کلیت و انسجام متن قرآن مرتبط می‌سازد و از برداشت‌های جزئی و سطحی جلوگیری می‌کند.

یکی از وجوه مهم نگاه طباطبائی، تأکید بر انسجام مفهومی میان آیات است. او معتقد است که آیات قرآن به صورت شبکه‌ای از پیام‌ها و معانی ارائه شده‌اند و فهم هر آیه بدون توجه به زمینه و ارتباط آن با سایر آیات ناقص خواهد بود. این نگرش باعث می‌شود که تحلیل وحی، همواره در پرتو کلیت و نظام معنایی قرآن انجام شود و مفسر بتواند پیام‌های هدایتگرانه را به شکل یکپارچه ارائه دهد. طباطبائی همچنین به نقش عقل فلسفی در تحلیل و حیانت توجه دارد. «او معتقد است که عقل، ابزار کشف روابط منطقی میان مفاهیم و آیات است و بدون تحلیل عقلانی، فهم دقیق و حیانت و انسجام قرآن میسر نیست. عقل فلسفی در المیزان، به مفسر امکان می‌دهد تا ارتباط میان احکام، آموزه‌های اخلاقی و اعتقادی و پیام‌های هدایتی قرآن را درک کند و انسجام متن را آشکار سازد» (14).

یکی از ویژگی‌های بارز دیدگاه طباطبائی، تلفیق دقیق عقل فلسفی و روایات تفسیری در تحلیل و حیانت است. او روایات را به عنوان ابزار روشن‌سازی زمینه‌های تاریخی، زبانی و فرهنگی آیات به کار می‌گیرد و با بهره‌گیری از عقل فلسفی، پیام‌ها و ارتباطات منطقی میان آیات را تحلیل می‌کند. این تلفیق، تفسیر را هم علمی، هم فلسفی و هم مبتنی بر سنت می‌کند و انسجام وحی را تقویت می‌نماید (15). طباطبائی همچنین و حیانت را در پرتو اهداف تربیتی، اخلاقی و اعتقادی قرآن بررسی می‌کند. او معتقد است که فهم وحی باید علاوه بر تحلیل منطقی، نقش هدایتگری و تربیتی قرآن را نیز در نظر بگیرد تا مفسر بتواند پیام‌های عملی و راهبردی قرآن را برای جامعه و فرد آشکار سازد. این نگاه، و حیانت را به عنوان یک عنصر هدایتگر و هدفمند برجسته می‌کند.

علامه طباطبائی می‌فرماید: از آن روی که تلقی وحی، درک پاکی می‌خواهد که از هر گونه پلیدی و آلودگی مصون باشد و افراد انسان در استقامت حال و اعتدال ادراک و صفای روح و حذف این صفات به غایت مختلف‌اند باید گفت: این موهبت تنها در برخی از افراد به ندرت تحقق می‌پذیرد، چنانکه قرآن همین را به نام پیامبران و فرستادگان خدا یاد می‌کند.

مسئله وحی و تبیین آن از دیرباز مسئله‌ای مطرح میان دانشمندان بوده است، با توجه مقتضیات فکری هر عصر، روی آوردهای مختلفی در باب تبیین وحی به منصف ظهور رسیده است، که اهم آنها عبارتند از: روی آورد کلامی، فلسفی، عرفانی، جامعه‌شناختی و روی آورد مبتنی بر تجربه دینی، می‌توان گفت روی آورد کلامی قدیمی‌ترین روی آورد در باب وحی در جامعه علمی مسلمانان است. و روی آوردهای فلسفی و عرفانی بعد از آن قرار می‌گیرند.

به نظر علامه طباطبائی، وحی القای معناست به گونه‌ای که جز از کسی که قصد افهام او شده، پوشیده می‌ماند. وحی در قرآن کریم به بیان غایت و مفاد و محتوا و اقسام معرفی شده است.

به نظر علامه، ادراک و تلقی نبی از غیب همان است که در زبان قرآن «وحی» نامیده می‌شود و آن حالتی که انسان از وحی می‌گیرد، «نبوت» خوانده می‌شود.

وحی به تصریح قرآن کریم بر قلب پیامبر اکرم (ص) نازل شده است و نبی در نخستین وحیی که به او می‌شود و رسالت او اعلام می‌گردد، تردیدی نمی‌کند که این وحی از ناحیه خدای سبحان است.

به باور علامه طباطبائی، نبوت حالتی الهی است و می‌توان گفت حالتی است که نسبتش به حالت عمومی ادراک و عمل نسبت بیداری به خواب است، شخص نبی به سبب نبوت، معارفی را درک می‌کند که با آن اختلاف‌ها و تناقض‌ها در زندگی بشر را برطرف می‌گرداند و این ادراک و تلقی از غیب، همان است که در زبان قرآن «وحی» نامیده می‌شود و آن حالتی که انسان از وحی می‌گیرد، نبوت خوانده می‌شود (12)، وحی یک نوع تکلیم آسمانی (غیرمادی) است که از راه حس و تفکر عقلی درک نمی‌شود (13)، بلکه با درک و شعور دیگری است که گاهی در برخی از افراد به خواست خدا، پیدا می‌شود و دستورهای غیبی، یعنی نمان از حس و عقل را از وحی و تعلیم خدایی دریافت می‌کند. عهده‌داری این امر «نبوت» نامیده می‌شود (13).

به نظر علامه طباطبائی، مراد از «قلب» که ادراک و شعور در کلام الهی بدان نسبت داده شده، نفس انسانی است که دارای ادراک است و انواع شعور و اراده به آن می‌انجامد، نه قلب صنوبری که در سمت چپ سینه قرار گرفته است.

به نظر علامه طباطبائی، شخص نبی به سبب نبوت، معارفی را درک می‌کند که با آن اختلاف‌ها و تناقض‌ها در زندگی بشر را برطرف می‌گرداند، این تلقی از غیب، همان است که در زبان قرآن «وحی» نامیده می‌شود و آن حالتی که انسان از وحی می‌گیرد «نبوت» خوانده می‌شود.

وحی به تصریح قرآن کریم بر قلب پیامبر اکرم (ص) نازل شده است و نبی در نخستین وحیی که به او می‌شود و رسالت اعلام می‌گردد، تردیدی نمی‌کند که وحی از ناحیه خدای سبحان است.

وحی که همان شعور باطنی انبیاست، از سنخ شعور فطری مشترک انسان‌ها که همان شعور فکری، نیت، وحی از مبدأ صدور تا وصول به مردم مصون و محفوظ است و الفاظ قرآن هم از آن ناحیه خدای متعال نازل شده است، چنان که معانی قرآن از ناحیه خدا نازل شده است. بنابراین، محتوای وحی هر دو را شامل می‌شود (19).

طباطبائی بر تحلیل ارتباط میان آیات و سوره‌ها تأکید دارد. او معتقد است که وحی قرآن به صورت شبکه‌ای منسجم ارائه شده و درک هر آیه بدون توجه به ارتباط آن با سایر بخش‌ها ناقص است. این نگاه، و حیانت را به عنوان عامل وحدت و هماهنگی در تحلیل تفسیر برجسته می‌کند و تفسیر را به سطحی راهبردی ارتقاء می‌دهد. از دیگر ویژگی‌های مهم، توجه به کاربرد روایات در روشن‌سازی زمینه‌های معنایی و تاریخی آیات است. طباطبائی با بهره‌گیری از این روایات و تحلیل فلسفی، روابط میان مفاهیم و انسجام متن را نشان می‌دهد و فهم و حیانت قرآن را برای مفسر و مخاطب هموار می‌سازد.

طباطبائی همچنین و حیانت را با تحلیل موضوعی آیات مرتبط می‌سازد. او معتقد است که فهم دقیق وحی مستلزم تحلیل هدفمند موضوعی است و مفسر باید هر آیه را در چارچوب اهداف کلان قرآن بررسی کند تا انسجام و پیوستگی وحی آشکار شود. این روش، تفسیر را علمی، نظام‌مند و هماهنگ با کل متن قرآن می‌سازد.

یکی از ویژگی‌های برجسته، تحلیل و حیانت در پرتو اعجاز قرآن است. طباطبائی معتقد است که اعجاز لفظی و محتوایی قرآن، نشانه‌ای از و حیانت و انسجام متن است و تحلیل تفسیر بدون توجه به این ویژگی، ناقص خواهد بود. او اعجاز را ابزاری برای نشان دادن هماهنگی و اعتبار وحی معرفی می‌کند.

طباطبائی همچنین بر اهمیت وحدت میان آیات در پرتو و حیانت تأکید دارد. او معتقد است که انسجام کلی متن، انعکاس و حیانت است و مفسر باید همواره روابط میان آیات و هماهنگی معنایی آن‌ها را تحلیل کند تا تفسیر نهایی مستدل و جامع باشد.

در نهایت، نگرش طباطبائی به وحی و حیانت قرآن، تلفیقی از عقل فلسفی، روایات تفسیری، تحلیل موضوعی و بررسی پیوستگی آیات است. این رویکرد، فهم عمیق و مستدل و حیانت را ممکن می‌سازد و تفسیر را به فرآیندی علمی، فلسفی و نظام‌مند تبدیل می‌کند که انسجام متن و پیام‌های هدایت‌گرانه قرآن را به صورت دقیق آشکار می‌سازد.

نحوه مواجهه دو مفسر با مسأله وحی

مواجهه امام فخر رازی و علامه طباطبائی با مسأله وحی و وحیانت قرآن، هر دو در چارچوب علمی و دینی صورت گرفته، اما از منظر رویکرد، ابزار و تمرکز تحلیلی تفاوت‌های عمیقی میان آن‌ها مشاهده می‌شود. فخر رازی وحی را همزمان به عنوان منبع هدایت و محور تحلیل اجتهادی و فلسفی می‌بیند و تلاش می‌کند از طریق تلفیق عقل، نقل و بلاغت، پیام‌های آیات را در قالبی مستدل و چندلایه تبیین کند. این رویکرد او را قادر می‌سازد تا به بررسی جزئیات لفظی، ترکیبی و معنایی آیات پرداخته و با استفاده از اصول کلامی و فلسفی، ارتباط میان وحی و اعجاز را روشن سازد. در مقابل، طباطبائی به وحی نگاه نظام‌مند و هماهنگ دارد و بر انسجام معنایی و پیوستگی میان آیات تأکید می‌کند. او معتقد است فهم وحیانت بدون در نظر گرفتن ارتباط میان مفاهیم و شبکه موضوعی قرآن ناقص است و لذا تحلیل هر آیه باید در پرتو کل متن انجام گیرد. این نگرش باعث می‌شود تفسیر طباطبائی بیشتر بر تلفیق عقل فلسفی و روایات تفسیری متمرکز شود تا انسجام وحیانی و معنایی قرآن به طور دقیق و مستدل آشکار گردد. یکی از نقاط اشتراک مهم میان دو مفسر، اعتقاد به وحیانت به عنوان پایه اعتبار آموزه‌ها و احکام قرآن است. هر دو مفسر باور دارند که بدون توجه به منبع وحیانی آیات، تحلیل‌های تفسیری ناتمام و سطحی خواهند بود. با این حال، تفاوت اصلی در ابزارها و مسیر تحلیل است؛ فخر رازی بیشتر به تحلیل اجتهادی و بلاغی تکیه دارد، در حالی که طباطبائی تأکید بیشتری بر تحلیل فلسفی و تلفیق منطقی آیات با روایات دارد. در مواجهه با مسائل پیچیده و آیات دشوار، فخر رازی از اجتهاد و استدلال عقلانی بهره می‌گیرد و به تفسیر متکثر و چندلایه می‌پردازد، در حالی که طباطبائی با تحلیل فلسفی و بهره‌گیری دقیق از روایات، به دنبال ارائه تفسیری مستدل، نظام‌مند و هماهنگ با کل متن قرآن است. این تفاوت‌ها، بازتابی از نگرش فکری و فلسفی هر یک به وحی و تبیین آن محسوب می‌شود.

یکی از ویژگی‌های برجسته فخر رازی، توجه همزمان به جنبه‌های ادبی، فلسفی و کلامی وحیانت است. او بر این باور است که تحلیل دقیق وحی نیازمند تلفیق این ابعاد است و مفسر باید همزمان به ساختار بلاغی، تحلیل فلسفی و استدلال کلامی آیات توجه کند تا وحیانت به صورت کامل درک شود. طباطبائی اما در تفسیر خود، انسجام وحی را در چارچوب کل قرآن تحلیل می‌کند و پیوستگی آیات، نظام معنایی و روابط منطقی میان مضامین مختلف را محور فهم وحیانت قرار می‌دهد. او وحی را یک کل منسجم و هماهنگ می‌بیند که هر بخش آن با بخش‌های دیگر در ارتباط است و تحلیل مستقل هر آیه بدون توجه به این کل، ناقص خواهد بود.

تفاوت دیگر در نگاه به اعجاز و رابطه آن با وحیانت است. فخر رازی اعجاز را به عنوان بخشی از تحلیل وحی در نظر می‌گیرد و از آن برای تقویت فهم آیات و اثبات اصالت وحی استفاده می‌کند، در حالی که طباطبائی اعجاز را با توجه به پیوستگی آیات و انسجام معنایی قرآن بررسی می‌کند و آن را نشانه‌ای از وحدت وحیانی و هدایت‌گرانه بودن متن می‌داند. در حوزه استفاده از عقل و نقل، فخر رازی به تلفیق اجتهاد عقلانی و روایات متنوع می‌پردازد و معتقد است این ترکیب زمینه فهم عمیق وحی و تأویل دقیق آیات را فراهم می‌سازد. طباطبائی نیز این ترکیب را به کار می‌گیرد، اما رویکرد او تحلیلی‌تر و سیستماتیک‌تر است؛ عقل فلسفی محور است و نقل روایی برای روشن‌سازی زمینه‌های تاریخی، معنایی و پیوستگی متن به کار گرفته می‌شود.

یکی دیگر از وجوه مهم، نگاه به زمینه‌های اجتماعی، تاریخی و فرهنگی وحی است. فخر رازی معتقد است تحلیل و حیانت بدون در نظر گرفتن زمینه‌های نزول ناقص خواهد بود و این تحلیل به فهم دقیق پیام‌های اخلاقی و اجتماعی قرآن کمک می‌کند. طباطبائی نیز به این زمینه‌ها توجه دارد، اما تمرکز او بر کشف انسجام معنایی و ارتباط منطقی میان مفاهیم و مضامین مختلف قرآن است. فخر رازی در تحلیل وحی، ارتباط میان و حیانت و اهداف عملی و اعتقادی قرآن را نیز مورد توجه قرار می‌دهد. او معتقد است فهم دقیق وحی، تفسیر را به یک ابزار عملی برای هدایت انسان‌ها تبدیل می‌کند و مفسر باید آیات را با توجه به پیام‌های عملی و اخلاقی تحلیل نماید.

طباطبائی نیز و حیانت را در پرتو اهداف هدایت‌گرانه، تربیتی و اعتقادی قرآن بررسی می‌کند، اما این تحلیل همواره در چارچوب انسجام و پیوستگی آیات انجام می‌شود و هرگونه تحلیل جزئی باید با کل متن هماهنگ باشد. این روش، فهم وحی را علمی، فلسفی و جامع می‌سازد. در مواجهه با آیات مشابه یا دارای برداشت‌های متعدد، فخر رازی با اجتهاد و تحلیل فلسفی و بلاغی برخورد می‌کند، در حالی که طباطبائی از انسجام آیات و تحلیل منطقی برای روشن‌سازی معانی استفاده می‌کند. این تفاوت‌ها بازتاب نگرش هر مفسر به رابطه میان وحی، فهم عقلانی و تحلیل متن است.

یکی دیگر از وجوه مشترک، اعتقاد به و حیانت به عنوان محور هماهنگ‌کننده میان عقل، نقل و تجربه دینی است. هر دو مفسر بر این باورند که فهم درست وحی نیازمند تلفیق این سه ابزار است، اما تفاوت‌ها در نحوه استفاده و تأکید بر هر ابزار دیده می‌شود؛ فخر رازی بر اجتهاد عقلانی و تحلیل بلاغی بیشتر تأکید دارد و طباطبائی بر انسجام فلسفی و پیوستگی متن.

در نهایت، تحلیل تطبیقی نشان می‌دهد که مواجهه دو مفسر با مسأله وحی هر دو علمی و مستدل است، اما رویکرد، ابزار و تمرکز تحلیلی آنان متفاوت است. فخر رازی به تحلیل چندلایه، بلاغی و فلسفی تمایل دارد و طباطبائی بر انسجام آیات، پیوستگی معنایی و تحلیل فلسفی تمرکز می‌کند. این تفاوت‌ها، بازتاب تفاوت نگرش فکری و روش شناختی آنان است و فهم تطبیقی آن‌ها به روشن شدن ابعاد مختلف و حیانت و تفسیر قرآن کمک می‌کند.

وجوه اشتراک و تفاوت تبیین و حیانت قرآن از منظر دو مفسر

بررسی تطبیقی تفاسیر قرآن، افزون بر آشکار ساختن تفاوت‌ها، نیازمند توجه جدی به وجوه اشتراک میان رویکردهای تفسیری است. نقاط اشتراک، نه تنها نشان‌دهنده پیوند مفسران با سنت تفسیری مشترک اسلامی است، بلکه چارچوبی فراهم می‌آورد که در پرتو آن می‌توان تفاوت‌ها را دقیق‌تر و منصفانه‌تر فهم کرد. از این رو، پیش از تمرکز بر افتراقات بنیادین، لازم است زمینه‌ای مفهومی برای شناسایی اشتراکات در تبیین و حیانت و اعجاز قرآن در تفاسیر مفتاح‌الغیب و المیزان فراهم شود.

یکی از وجوه قابل توجه در مطالعه تطبیقی روش تفسیری امام فخر رازی و علامه طباطبائی، توجه هر دو مفسر به و حیانت قرآن به عنوان بنیان اصلی هدایت‌گری وحی است. هر دو مفسر باور دارند که قرآن به عنوان کلام خدا، دارای ویژگی‌هایی فراتر از توان بشر است و این خصیصه، محور اصلی تحلیل آنان در تبیین اعجاز و هدایت قرآنی قرار دارد. نگاه به و حیانت قرآن در هر دو تفسیر، به معنای پذیرش اصالت و منبعیت آموزه‌های قرآن و نقش آن در هدایت انسان‌هاست.

نکته مشترک دیگر، اعتقاد هر دو مفسر به ارتباط مستقیم و حیانت و اعجاز قرآن است. فخر رازی با تحلیل اعجاز ادبی و بلاغی، نشان می‌دهد که این جنبه از قرآن، نشانه‌ای از منبع و حیانتی آن است. طباطبائی نیز با رویکرد سیستمی و جامع، اعتقاد دارد که اعجاز قرآن در ابعاد بیانی، محتوایی و هدایتی، همگی ناشی از اصالت و حیانتی متن است و بدون توجه به و حیانت، فهم کامل اعجاز ممکن نیست. هر دو مفسر بر اهمیت انسجام میان

آیات و ارتباط موضوعی میان بخش‌های مختلف قرآن تأکید دارند. این پیوستگی، به نوعی نشان‌دهنده اعجاز محتوایی و منطقی قرآن است و تحلیل آن در هر دو تفسیر، جلوه‌ای از هماهنگی متن و هدایت و حیانی را آشکار می‌سازد. این نکته نشان می‌دهد که انسجام معنایی و پیوستگی موضوعی، نقطه اشتراک مهم در نگاه فخر رازی و طباطبائی است.

فخر رازی تردید در وحی را می‌پذیرد، به نظر وی، وحی می‌تواند مورد تردید واقع شده و خطا پذیر باشد. به همین دلیل است که بعضی از وحی‌ها مورد تردید واقع می‌شوند و این مدعی به روش زیر قابل اثبات است.

فخر رازی در ذیل آیه ۵۱ سوره شوری، رؤیا را یک قسم از معنای اصطلاحی وحی می‌داند و عبارتی چنین دارد: «وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ مِّنْ الْبَشَرِ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا عَلَىٰ أَحَدٍ ثَلَاثَةٍ أَوْجِهٍ، إِمَّا عَلَىٰ الْوَحْيِ وَهُوَ الْإِلَهَامُ وَالْقَذْفُ فِي الْقَلْبِ أَوْ الْمَنَامِ»، (و شایسته هیچ انسانی نیست و برای هیچ یک از انسان‌ها صحیح نیست که خداوند با آنها صحبت کند مگر به یکی از سه طریق، یا به واسطه وحی و آن الهام و انداختن در قلب است و یا خواب دیدن) (۹).

فخر رازی در تفسیر کبیر خویش، در ذیل آیه‌ای که داستان رؤیای حضرت ابراهیم (ع) در رابطه با قربانی کردن فرزندش اسماعیل (ع) را بیان می‌کند، بحثی را در مورد رؤیای پیامبران مطرح و دو احتمال در این مورد ذکر می‌کند.

الف: با دلیل، بر انبیاء اثبات شده که هر آنچه در رؤیا می‌بینند حقیقت و در حق آنها حجت است. فخر رازی بعد از بیان این دو احتمال، هر کدام را بررسی و پیامدهای حاصل از آن را بیان می‌کند. به نظر وی اگر احتمال اول صحیح باشد، مشکلی که پیش می‌آید آن است که اگر رؤیای پیامبران حقیقت و حجتش برای آنان با دلیل اثبات شده است، حضرت ابراهیم (ع) این فعل را انجام نداد و نظر فرزندش را در این زمینه پرسید و اسماعیل (ع) در برابر این فرمان گفت: «آن را انجام بده» از سوی دیگر مفسرین گفته‌اند، ابراهیم (ع) در روز اولی که رؤیای ذبح فرزندش را دید و به تفکر فرو رفت و عملی انجام نداد، در صورتی که اگر احتمال دوم را درباره رؤیای پیامبران بپذیریم مشکل پیش آمده آن نیست که حضرت ابراهیم (ع) بر چه اساس، توسط رؤیایی که حقیقت را بیان نمی‌کند و در حق او حجت نیست، اقدام به قربانی کردن فرزندش کرد؟ در نتیجه پذیرش احتمال دوم نیز دارای اشکال است که وی برای رفع این اشکال‌ها به ارائه راه‌حلی می‌پردازد: «والجواب، لا یبعد أن یقال إنه کان عند الرؤیا متردداً فیه ثمَّ بألدت الرؤیا بالوحی الصریح، والله أعلم» (۹)، (بعید نیست که برای رفع اشکال بگوئیم، ابراهیم (ع) زمانی که رؤیا را دید در مورد آن تردید داشت و احتمال خطا و اشتباه در مورد آن می‌داد ولی بعد از مدتی رؤیا توسط وحی صریح، تأیید شد و احتمال خطا و اشتباه از بین رفت و به همین دلیل حضرت ابراهیم (ع) اقدام به ذبح فرزند خویش کرد). با این جواب، اشکالات مذکور دفع می‌شود، چون دلیل تعلل ابراهیم (ع) در عمل به رؤیا، انتظار برای وحی صریح بوده و این که عمل بر طبق رؤیا عمل بدون دلیل و حجت نیست، چون وحی صریح، دلیل و حجت است که بعد از رؤیا بر ابراهیم (ع) نازل شده است.

این راه‌حل خود عامل ایجاد مشکل است و آن این که فخر رازی با ارائه این راه‌حل این مطلب را می‌پذیرد که رؤیا قسمی از اقسام وحی است و می‌تواند خطا پذیر باشد. شخص پیامبر حق دارد در آن تردید کند و رؤیاهایی خطا پذیر نیستند، که به واسطه وحی صریح تأیید می‌شوند، اما رؤیاهایی که حق نبوده و خطا پذیرند، با این نوع وحی تأیید نمی‌شوند و بدین سبب، خطا و اشتباه در وحی راه یافته و وحی از خطا مصون نمی‌باشد. از نظر علامه طباطبائی، وحی مقوله‌ای یقینی است، به این دلیل که در هاله‌ای از عصمت قرار دارد، علامه برای وحی سه مرتبه قائل است و هر سه مرحله را معصوم و عاری از خطا دانسته و آن را امری یقینی لحاظ می‌کند.

یک) مرتبه تلقی وحی از جانب خداوند توسط پیامبران

دو) مرتبه حفظ وحی توسط پیامبران

سه) مرتبهٔ ابلاغ وحی توسط پیامبران

متن کلام وی بدین صورت است: «فالوحي في مأمن إلهي منذ بصدر من ساحة العظمة والكبرياء إلى أن يبلغ الناس و لازمه أن الرسل معصومون في تلقى الوحي و معصومون في حفظه و معصومون في إبلاغه الناس»، وحی آنگاه که از ساحت عظمت و کبریایی حق صادر می شود در مأمنی محکم است تا روزی که به مردم برسد و لازمهٔ آن این است که پیغمبران در گرفتن وحی و در حفظ آن و در ابلاغ آن به مردم، معصوم باشند (11).

علامه طباطبائی برای عصمت وحی از خطا و اشتباه آیاتی از قرآن را به عنوان دلیل ذکر می کند: «فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِي مَا اخْتَلَفُوا فِيهِ وَمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ فَهَدَى اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ» (بقره، ۲۱۳)، (پس خداوند پیامبران را برانگیخت تا مردم را بشارت دهند و انذار کنند و کتاب آسمانی که به سوی حق دعوت می کرد بر آنها نازل نمود تا در میان مردم در آنچه اختلاف داشتند حکومت کند (افراد با ایمان در آن اختلاف نکردند) و جز کسانی که کتاب را دریافت داشته بودند و نشانه‌های روشن به آنها رسیده بود به خاطر انحراف از حق و ستمگری (هیچ کس) در آن اختلاف نکرد، پس خداوند آنها را که ایمان آورده بودند به حقیقت آنچه مورد اختلاف بود، به فرمان خود رهبری نمود. «اما افراد بی ایمان، همچنان در گمراهی و اختلاف باقی ماندند) و خداوند هر کس را بخواهد به راه راست هدایت می کند.»

«عَالِمُ الْغَيْبِ فَلَا يظْهَرُ عَلَيْهِ غَيْبٌ أَحَدًا، إِلَّا مَنْ ارْتَضَى مِنْ رَسُولٍ فَإِنَّهُ يَسْئَلُكَ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ رَصَدًا، لِيَعْلَمَ أَنْ قَدْ أَبْلَغُوا رَسُولَاتِ رَبِّهِمْ وَأَحَاطَ بِمَا لَدَيْهِمْ وَأَحْصَى كُلَّ شَيْءٍ عَدَدًا»، (عالم غیب اوست (خداوند) و هیچ کس را بر اسرار غیبش آگاه نمی سازد مگر رسولانی که آنها برگزیده است و مراقبتی از پیش رو و پشت سر برای آنها قرار می دهد تا بداند پیامبرانش رسالت‌های پروردگارش را ابلاغ کرده اند و او به آنچه نزد آنها است احاطه دارد و هر چیز را احصا کرده است)، (جن، ۲۶-۲۸).

«از ظاهر این آیه به خوبی برمی آید که خداوند متعال رسولان خود را به وحی اختصاص می دهد و از راه وحی به غیب آگاه و تأییدشان می کند و از پیش رو و پشت سرشان مراقبتشان است. و به منظور این که وحی به وسیلهٔ دستبرد شیطان‌ها و غیر آنها دگرگون نشود، به تمام حرکات و سکنات آنها احاطه دارد، تا مسلم شود که رسالات پروردگارش را ابلاغ نموده اند.»

«وَمَا نَنْزِلُ إِلَّا بِأَمْرِ رَبِّكَ لَهُ مَا بَيْنَ أَيْدِينَا وَمَا خَلْفَنَا وَمَا بَيْنَ ذَلِكَ ۗ وَمَا كَانَ رَبُّكَ نَسِيًّا»، (ما فرشتگان جز به فرمان پروردگار تو نازل نمی شویم آنچه پیش روی ما و پشت سر ما و مابین این دو می باشد، همه از آن اوست و پروردگارت هرگز فراموش کار نبوده و نیست)، (مریم، ۶۴).

آیات ذکر شده عصمت انبیاء از خطا در تلقی و تبلیغ وحی را بیان می کنند. به عبارتی این آیات بر این مطلب اند که وحی از هنگام نزولش تا زمانی که به پیامبر برسد و آنگاه آن را به مردم ابلاغ کند، در تمامی این مراحل، آیات حق از کوچکترین خدشه وارده از سوی هر بیگانه‌ای محفوظ است. از آنجایی که وحی در اسلام از جایگاه خاصی برخوردار است و اساس و محور آموزه‌های دینی و یکی از منابع مهم معرفت‌زایی بشر محسوب می گردد، از این رو پس از بررسی پیرامون دیدگاه‌های این دو مفسر بزرگ در زمینهٔ ماهیت وحی، تبیین و خطاپذیری آن با محوریت آیه ۵۱ سورهٔ شوری، این بررسی نشان می دهد که دیدگاه آنان در تبیین آیهٔ مزبور متفاوت است.

«وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يَكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِي بِلَاذْنِهِ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ».

و هیچ بشری را نرسد که خدا با او سخن بگوید جز از راه وحی یا از فراسوی حجابی، یا رسولی بفرستد که به اذن او هر چه وحی کند همانا او و والامقام و حکیم است.

فخر رازی، تمام اقسام ارتباط خداوند با بشر را از نوع وحی محسوب می‌کند. در حالی که علامه طباطبائی وحی را ارتباط بدون واسطه میان خداوند و پیامبر لحاظ کرده است. فخر رازی با توجه به رؤیای حضرت ابراهیم (ع) در مورد ذبح فرزندش، مقوله وحی را امری خطاپذیر دانسته است اما علامه طباطبائی، وحی را امری یقینی دانسته که آن را از مبدأ صدور تا وصول به مقام، مصون و محفوظ از خطا قلمداد کرده است (20).

در نظر هر دو اندیشمند وحی از مقوله کلام و گفتار می‌باشد اما این که تفسیر آنان از کلام مختلف است. در مورد سایر مسایل در بعضی موارد بین این دو متفکر توافق وجود دارد. مهمترین مورد اختلاف آن دو در ضرورت وحی می‌باشد، از نظر علامه طباطبائی وحی برای رساندن انسان به کمال نهایی ضروری است، ولی فخر رازی این ضرورت را قبول ندارد (وحی از دیدگاه علامه طباطبائی و فخر رازی). فخر رازی مطابق دیدگاه اشعری خویش، وحی و کلام خداوند را صفت قائم به ذات حق و یک حقیقت قدیم می‌داند و شنیدن کلام الهی را با وصف غیرقابل شنیداری و لفظی بودن آن قابل شنیدن قلمداد کرده و تحلیلی عقلی از ماهیت وحی و کلام الهی ارائه نمی‌دهد.

فخر رازی و طباطبائی هر دو از منابع پیشین و روایات تفسیری بهره می‌گیرند، اما با توجه به تفاوت روش، تأکید آنان بر اعتبار وحیانی قرآن یکسان است. استفاده از نقل‌های معتبر، استناد به آیات مرتبط و تحلیل روشمند، هر دو مفسر را در مسیر تبیین وحیانیت و اعجاز قرآنی همراه می‌سازد و نشان‌دهنده اهمیت همزمان نقل و عقل در فهم متن است.

یکی دیگر از نکات اشتراک، توجه به جنبه‌های اخلاقی و اجتماعی اعجاز و وحیانیت قرآن است. فخر رازی با تحلیل آموزه‌های اجتماعی و فرهنگی نشان می‌دهد که قرآن در هدایت جامعه و اصلاح رفتار فردی، قدرتی فوق‌العاده دارد. طباطبائی نیز این محور را با نگاه تمدنی و سیستماتیک بررسی می‌کند و نشان می‌دهد که اعجاز و وحیانیت قرآن، در شکل‌دهی به هویت اجتماعی و فرهنگی مؤثر است. هر دو مفسر، به نقش زبان و بلاغت در تبیین اعجاز قرآن توجه دارند. فخر رازی با تحلیل زیبایی‌شناختی و بلاغی متن، ظرفیت‌های ادبی قرآن را به عنوان بخشی از اعجاز وحیانی بررسی می‌کند. طباطبائی نیز بر نقش بیانی و محتوایی زبان قرآن در انتقال پیام وحی تأکید دارد. این توجه مشترک، تبیین اعجاز ادبی و معنایی قرآن را در هر دو تفسیر تقویت می‌کند.

نگاه هر دو مفسر به تفسیر قرآن به قرآن نیز مشابه است. فخر رازی با استناد به آیات مرتبط، تحلیل‌های دقیق ارائه می‌دهد و طباطبائی نیز با بهره‌گیری از انسجام آیات، تحلیل جامع ارائه می‌کند. این روش، ابزاری مشترک برای روشن‌سازی وجوه اعجاز و وحیانیت قرآن است و نشان‌دهنده اهمیت متن در فهم خود قرآن است.

هر دو مفسر، وحیانیت قرآن را در سطح فردی و جمعی تحلیل می‌کنند. فخر رازی به تأثیر آموزه‌های وحیانی بر هدایت فرد و تقویت اخلاق فردی توجه دارد، در حالی که طباطبائی، این اثر را در سطح جامعه و تمدن اسلامی نیز بررسی می‌کند. این نگاه دو سطحی، نقطه اشتراک دیگری در تحلیل اعجاز و وحیانیت قرآن فراهم می‌آورد.

تأکید بر نقش عقل و تجربه دینی در فهم وحیانیت و اعجاز نیز یکی دیگر از نقاط اشتراک است. هر دو مفسر باور دارند که فهم قرآن بدون تحلیل عقلانی و تطبیق با تجربه دینی ناقص خواهد بود. این همگرایی نشان‌دهنده رویکرد تلفیقی عقل و نقل در تحلیل وحیانیت است. فخر رازی و طباطبائی هر دو به تحلیل موضوعات اعتقادی و کلامی مرتبط با وحیانیت می‌پردازند. مسائلی مانند توحید، صفات الهی، تقدیر و اختیار در هر دو تفسیر با محوریت وحیانیت مورد بررسی قرار گرفته و نشان می‌دهد که آموزه‌های اعتقادی قرآن در چارچوب اصالت وحی، هماهنگ و همسو هستند. یکی از جنبه‌های مشترک دیگر، توجه به معجزات قرآن به عنوان ابزار هدایت و سنجش ایمان انسان‌ها است. فخر رازی اعجاز را نشانه توانمندی عقلانی و بلاغی قرآن می‌داند و طباطبائی آن را جزئی از نظام هدایتگری متن تفسیر می‌کند. هر دو نگاه، نقش اعجاز در تأکید بر وحیانیت را تقویت می‌کند.

هر دو مفسر، انسجام میان بلاغت، معنا و هدایت را در تحلیل اعجاز قرآن برجسته می‌کنند. فخر رازی با تحلیل جزئیات لفظی و معنایی، طباطبائی با تحلیل نظام‌مند و جامع متن، تلاش دارند تا اعجاز و وحی‌انیت را در پیوستگی متن و هماهنگی میان عناصر مختلف نشان دهند. نقطه اشتراک دیگر، اهمیت تفسیر در بازنمایی آموزه‌های هدایتگر و تطبیق آن با مسائل اجتماعی و فرهنگی زمان خود است. هر دو مفسر با تحلیل وحی‌انیت، نقش قرآن در هدایت عملی انسان‌ها و جوامع را برجسته می‌کنند و نشان می‌دهند که آموزه‌ها تنها جنبه نظری ندارند. توجه به ارتباط میان وحی‌انیت، اعجاز و آموزه‌های اخلاقی نیز در هر دو تفسیر مشهود است. فخر رازی و طباطبائی معتقدند که این ارتباط، نشان‌دهنده هماهنگی کامل میان هدایت فردی، اجتماعی و فرهنگی قرآن است و تحلیل آن، فهم عمیق‌تری از متن را امکان‌پذیر می‌سازد.

می‌توان گفت که نقاط اشتراک در تحلیل وحی‌انیت و اعجاز قرآن، شامل پذیرش اصالت وحی، تأکید بر انسجام آیات، توجه به بلاغت و زبان، بهره‌گیری از عقل و نقل، و تحلیل اهداف اجتماعی، فرهنگی و اخلاقی قرآن است. این اشتراک‌ها، نشان‌دهنده پایه‌های مشترک روش‌های تفسیری دو مفسر و اهمیت تفسیر تطبیقی در فهم عمیق قرآن است.

نتیجه‌گیری

هر دو مفسر تفسیر را به شرح لغوی یا نقل روایات محدود نکرده‌اند و از مجموعه‌ای از ابزارها (ادبی، عقلی، کلامی و گاه فلسفی) بهره برده‌اند. با این حال، محور سامان‌دهنده در مفاتیح‌الغیب اغلب «مسئله‌محوری و طرح اشکال/احتمال» است، در حالی که در المیزان «نظام‌مندی و درون‌متنی بودن» نقش محوری دارد.

عقل در اندیشه فخر رازی عمدتاً کارکرد دفاعی-جدلی دارد و در خدمت تثبیت آموزه‌های کلامی برآمده از فضای مناظرات عصر او قرار می‌گیرد؛ اما عقل در منظومه علامه طباطبائی بیشتر کارکرد کشف‌کننده و تبیینی دارد و به فهم درونی متن و سامان‌دهی شبکه مفاهیم قرآنی کمک می‌کند. هر دو از نقل استفاده می‌کنند، اما در فخر رازی «ارزیابی نقل در پرتو عقل و مبانی کلامی» پررنگ‌تر است و در طباطبائی «سنجش روایت بر معیار قرآن» و تقدم قرآن در داوری تفسیری برجسته‌تر است.

هر دو مفسر وحی را حقیقتی الهی و قرآن را متن برآمده از ارتباط خداوند با بشر می‌دانند و بر اعتبار قدسی قرآن تأکید دارند. اما؛ فخر رازی وحی‌انیت را بیشتر در افق «اثبات و دفاع» توضیح می‌دهد و کوشش می‌کند با استدلال عقلانی و ادبی از الهی‌بودن قرآن دفاع کند. طباطبائی وحی‌انیت را علاوه بر منشأ اعتبار، «محور هماهنگی و انسجام میان مفاهیم و پیام‌های قرآن» می‌داند و فهم درست وحی‌انیت را وابسته به فهم پیوستگی معنایی آیات و شبکه مفاهیم معرفی می‌کند.

فخر رازی بیشتر به تحلیل مستقل هر آیه و بررسی استدلال‌های فلسفی و بلاغی می‌پردازد، در حالی که طباطبائی بر ارتباط میان آیات و انسجام معنایی تأکید ویژه دارد.

در رویکرد فخر رازی، تأکید بر دفاع عقلانی از وحی، به گسترش مباحث جدلی ذیل آیات می‌انجامد؛ در رویکرد طباطبائی، تأکید بر انسجام متن، وحی‌انیت را به صورت «نظام هدایتی» توضیح می‌دهد و امکان استخراج ساختار اعتقادی/اخلاقی قرآن را تقویت می‌کند.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Mirmohammadi Zarandi A. History and Sciences of the Qur'an. Qom: Society of Seminary Teachers, Islamic Publications Office; 1998.
2. Hosseini Za-S. A Comparative Study of al-Kashshaf by Zamakhshari and Mafatih al-Ghayb by Fakhr al-Razi and Its Critique from the Shi'a Perspective in Theology. Tehran: University of Tehran; 2004.
3. Nafisi S. Allameh Tabataba'i and Hadith. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company; 2005.
4. Ayvazi B. A Comparative Study of al-Mizan by Allameh Tabataba'i and Mafatih al-Ghayb by Fakhr al-Razi on Divine Justice. Tehran: University of Tehran; 2001.
5. Behjatpour A. Sequential Interpretation (According to Revelation Order): Foundations, Principles, Rules, and Benefits. Tehran: Research Institute for Culture and Islamic Thought; 2013.
6. Marefat MH. Al-Tamhid fi Ulum al-Qur'an. Qom: Al-Islami Institute; 2004.
7. Al-Homsi Ni. The Concept of the Qur'anic Miracle from the Prophetic Mission to the Present Era 1979.
8. Fakhr al-Din al-Razi MiU. Al-Muhassal. Amman: Dar al-Razi; 1990.
9. Fakhr al-Din al-Razi MiU. Mafatih al-Ghayb. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi; 2001.
10. Hojjati MB. A Study on the History of the Holy Qur'an. Tehran: Islamic Culture Publishing Office; 1981.
11. Tabataba'i SMH. Shi'a in Islam. Tehran: Bustan-e Ketab; 2008.
12. Tabataba'i SMH. Tafsir al-Mizan. Qom: Dar al-Fikr; 1996.
13. Tabataba'i SMH. The Qur'an in Islam. Tehran: Bustan-e Ketab; 2006.
14. Al-Subhi a-S. Studies in the Sciences of the Qur'an. Beirut: Dar al-Ilm lil-Malayin; 1968.
15. Shirini R, editor The Qur'an-by-Qur'an Method in Tafsir al-Furqan and Its Comparison with Tafsir al-Mizan 2015.
16. Alimohammadi A, Alirezaei B, Valavi S. Fakhr al-Razi's Use of the Theory of Nazm in Mafatih al-Ghayb: A Case Study of Surah al-An'am. Journal of Qur'anic Interpretation and Language. 2021;9(2):91-103.
17. Azarbajjani N, Sadeghzadegan H. A Comparative Study of the Interpretive Methods of al-Mizan and al-Furqan Regarding Selected Verses on Women. Comparative Tafsir Studies. 2024;9(2):284-309.
18. Fakhr al-Din al-Razi MiU. Al-Tafsir al-Kabir. Beirut: Dar al-Ilm; 1999.
19. Ardastani MA. Revelation Epistemology in the Interpretive Thought of Allameh Tabataba'i. Qabasat: Scientific-Research Quarterly. 2016;13(47):103-20.
20. Raeisian G, Shahpasand E. Interpretation of Revelation with Emphasis on Verse 51 of Surah Ash-Shura. Philosophical-Theological Research. 2010;11(3-4):75-97.